

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ*

Από τα πρώτα χρόνια της ζωής του Ρωμαϊκού κράτους στη νέα του πρωτεύουσα η χριστιανική ιδεολογία, που κηρύσσει την κοινωνική δικαιοσύνη και την ισότητα των ανθρώπων ανεξάρτητα από τη φυλή, την κοινωνική τάξη, την παιδεία, την οικονομική ευρωστία ή το φύλο (*οὐκ ἔνι δοῦλος ἢ ἐλεύθερος, Ἰουδαῖος ἢ Ἕλλην, ἄρσεν ἢ θήλυ*)¹, παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην εξέλιξή του. Οι Πατέρες του Δ΄ μ.Χ. αιώνα οριοθετούν τα πλαίσια της *κατὰ Χριστόν* ζωής, που ρυθμίζει τη ζωή των χριστιανών υπηκόων του Κράτους.

Η χριστιανική βιοθεωρία στηρίζεται βέβαια στην Καινή Διαθήκη. Πολλές από τις διατάξεις που την καθορίζουν είναι προηγμένες ηθικά πολύ περισσότερο από τις συνήθειες και της πιο προηγμένης μέχρι σήμερα κοινωνίας. Η κοινωνική όμως οργάνωση του ελληνορωμαϊκού και του ιουδαϊκού κόσμου επηρεάζει αποφασιστικά τις κοινωνικές εξελίξεις στις χριστιανικές κοινωνίες τόσο στο Βυζάντιο όσο και στη Δυτική Ευρώπη².

Η νομοθεσία³ σε αλληλεξάρτηση με τις οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις προσπαθεί να συμβιβάσει τις ποικίλες παραδόσεις, το λαϊκό δίκαιο, το *έθος*, με την επαναστατική χριστιανική ηθική. Στο όνομα του νέου ιδεώδους αποκαθιστά παλιές, κλονισμένες, ρωμαϊκές αρετές, όπως τη σταθερότητα του γάμου και τη συζυγική πίστη, αλλά προχωρεί και πέρα από την ελληνορωμαϊκή και την ιουδαϊκή παράδοση απαγορεύοντας π.χ. την έκθεση των παιδιών. Οι νομοθετικές διατάξεις αναθεωρούνται με το πέρασμα του χρόνου. Ο Ιουστινιανός π.χ. στην 117η Νεαρά ρυθμίζει τα σχετικά με το διαζύγιο. Η σχετική με το διαζύγιο νομοθεσία αναθεωρείται τον Ι΄ αιώνα από το Λέοντα το Σοφό⁴, που έλαβε υπ’ όψη τις κοινωνικές εξελίξεις στους τέσσερες αιώνες που μεσολάβησαν.

Παρ’ όλα αυτά όμως *ἄνδρες ἦσαν οἱ νομοθετοῦντες, διὰ τοῦτο κατὰ γυναικῶν ἡ νομοθεσία*, όπως γράφει ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός⁵. Ούτε η περί απόλυτης ισότητας χριστιανική διδασκαλία ούτε η κάτω από την επίδρασή της βελτιωμένη νομοθεσία μπόρεσαν ν’ αλλάξουν τους προκαθορισμένους από την παράδοση ρόλους των φύλων στη βυζαντινή κοινωνία. Αυτό παραμένει αίτημα άλλωστε και στις σύγχρονες κοινωνίες.

Το μήνυμα του Ιησού εξυψώνει τη γυναίκα σε απόλυτη ισότητα με τον

* Ανακοίνωση στο Συμπόσιο, που οργάνωσε ο τομέας Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, με θέμα: *Διαφυλικές σχέσεις* (Αθήνα, 26-27 Απριλίου 1991).



άνδρα. Η γυναίκα είναι *ἡ ἄνθρωπος· κοινόν οὖν καί τοῦνομα ἀνδράσιν καί γυναιξίν ὁ ἄνθρωπος*, γράφει ο Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς· *μή γάρ εἰρήκῃται τὴν Γραφὴν γυνή, ἀλλ' ἡ ἄνθρωπος*, λέει ο Διόδωρος Ταρσοῦ⁷. Οι ψυχές όλων των ανθρώπων είναι όμοιες⁸. Όλοι μπορούν να ασκήσουν τις ίδιες αρετές⁹· *ἀρετῆς δεκτικόν τό θῆλυ ὁμοτίμως τῷ ἄρρενι παρά τοῦ κτίσαντος γέγονε*, κατά το Μέγα Βασίλειο¹⁰. Η απόλυτη ισότητα όμως εφαρμόζεται μόνο στο μοναχισμό, όπου η γυναίκα αγωνίζεται *τόν ἀγῶνα τόν καλόν* και μπορεί να γίνει αγία, οσία, *ἰσάγγελος*, όπως και ο άνδρας¹¹. Αλλά ο μοναχισμός προϋποθέτει απομάκρυνση από την κοινωνία, *ἀναχώρησιν* από τον κόσμο. Η γυναίκα μπορούσε να γίνει *ἰσάγγελος* και αγία, η ιερωσύνη όμως παρέμεινε αποκλειστικό προνόμιο των ανδρών¹². Η βυζαντινή κοινωνία, κοινωνία μεσαιωνική (το Βυζάντιο είναι η πρώτη μεσαιωνική χώρα της Ευρώπης), δε δίνει στη γυναίκα την ευκαιρία να αναπτύξει την προσωπικότητά της.

Ο Μιχαήλ Ψελλός παρέδωσε την εξάχρονη κόρη του *εἰς μάθησιν γραμμάτων*¹³ σε σχολείο που φοιτούσαν και άλλα κορίτσια της ανώτερης, ασφαλώς, κοινωνικής τάξης. Και στην τάξη όμως αυτή το ποσοστό γυναικών που ήξεραν ανάγνωση και γραφή δεν ξεπέρασε σε καμιά περίοδο του Βυζαντινού κράτους το 16%¹⁴. Η γυναίκα της εργατικής τάξης στην πόλη και την ύπαιθρο, η *χερνίτισσα* και η αγρότισσα, ήταν αναλφάβητη, γιατί και τα σχολεία των μοναστηριών δίδασκαν κυρίως, όσες προορίζονταν να γίνουν μοναχές¹⁵. Ο Γεώργιος Τορνίκης εξαιρεί την παιδεία της Άννας Κομνηνής, αναγνωρίζει όμως, ότι είναι *καινόν ἐν τοῖς ἡμετέροις χρόνοις ἄκουσμα καί θέαμα*¹⁶. Η διδασκαλία των γραμμάτων στα κορίτσια είχε ως μόνη επιδίωξη

γράμματα νά μανθάνουν

νά μήν σκορπίζη ὁ λογισμός εἰς μέριμνας παντοίας, όπως διαβάζουμε στο ακριτικό έπος¹⁷. Η λόγια γυναίκα ήταν κάτι αφύσικο, όπως βλέπουμε και από τους σατιρικούς ιάμβους του Ιω. Τζέτζη *κατά γυναικός σχεδογραφούσης*¹⁸.

Η γυναίκα προοριζόταν για βοηθητικό ρόλο στη βυζαντινή κοινωνία. Σπάνια μετείχε στα κέντρα αποφάσεων. Σ' όλο το διάστημα της ζωής του Βυζαντινού κράτους, έντεκα περίπου αιώνες, μόνο τρεις γυναίκες ανέβηκαν στον αυτοκρατορικό θρόνο. Η Ειρήνη από το 797-802, η Ζωή το 1042 και η αδελφή της Θεοδώρα το 1055-1056. Άλλες κυβέρνησαν ως επιτροποι ανήλικων αυτοκρατόρων, όπως η Πουλχερία, επιτροπος του αδελφού της Θεοδοσίου, ή η Άννα η Σαβαδική, επιτροπος του ανήλικου γιού της Ιωάννου του Ε΄. Η Άννα η Δαλασσηνή, μητέρα του Αλεξίου του Α΄ Κομνηνού, ανέλαβε να κυβερνήσει στο διάστημα που εκείνος έλειπε σε πόλεμο κατά των Νορμανδών και η σύζυγος του Ιωάννου του Καντακουζηνού, Ειρήνη, κυβέρνησε από το Διδυμότειχο στο διάστημα που εκείνος έλειπε σε εκστρατεία, κατά το δεύτερο εμφύλιο πόλεμο¹⁹.

Οι περισσότερες σύζυγοι αυτοκρατόρων κυβερνούσαν από το παρυσκήνιο, όπως η σύζυγος του Ιουστινιανού Θεοδώρα, ή περιορίζονταν να συνοδεύουν τους αυτοκράτορες σε δεξιώσεις και τελετές²⁰.

Αυλικά αξιώματα μπορούσαν να αναλάβουν γυναίκες μόνο στην υπηρεσία της αυτοκράτειρας²¹.

Αν και ο επιγραμματοποιός του 9^{ου} αιώνα, Αγαθίας ο Σχολαστικός, θρηνεί τον πρόωρο θάνατο της νέας που σπούδασε νομικά²², όπως και η αδελφή του²³, η νομοθεσία απαγόρευε στη γυναίκα να παραστεί στο δικαστήριο, όχι μόνο ως δικαστής ή συνήγορος²⁴ αλλά ούτε ως ενάγουσα ή μάρτυρας, επειδή, όπως ορίζει η 48η Νεαρά του Λέοντος του Σοφού, τα δικαστήρια είναι πολυσύχναστα μέρη και δεν αρμόζει στη γυναικεία αιδημοσύνη να συχνάζει εκεί²⁵. Παρ' όλ' αυτά σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί η γυναίκα να υπερασπιστεί τα νόμιμα δικαιώματά της²⁶.

Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα γιατρό, την *ιάτραινα*, περιορίζεται κυρίως στα γυναικολογικά νοσήματα. Πολύ περισσότερες από τις γυναίκες γιατρούς είναι οι *μαίες*²⁷.

Η Άννα η Κομνηνή είναι μία από τις λίγες γυναίκες συγγραφείς του Μεσαίωνα. Ίσως και η πρώτη γυναίκα πεζογράφος της μεσαιωνικής Ευρώπης, γιατί στη Δύση μόλις τον 16^ο αιώνα μαρτυρείται η γυναίκα πεζογράφος, η Χριστίνα της Πίζας²⁸. Ποιήτριες εμφανίζονται πιο πρώιμα, όπως η Θεοδοσία, η Θέκλα και η γνωστή σε όλους μας Κασσιανή, τον 6^ο αιώνα²⁹.

Ως έμπορος η γυναίκα ασχολείται μόνο με το μικρεμπόριο³⁰. Μπορεί να γίνει *άρτοπώλις*, *ίματιοπράττισσα*³¹, *καπήλισσα*³²· αν και το καπηλιό δεν ήταν ποτέ χώρος για να συχνάζουν σοβαρές γυναίκες³³, εν τούτοις όμως το επάγγελμα αυτό ασκούσαν εκπρόσωποι του γυναικείου φύλου και στη μεσαιωνική Δύση³⁴. Μπορεί να γίνει *καρθωνάρισσα*³⁵, *όπωροπώλις*³⁶ ή *πωρικοπώλισσα*³⁷, *όψοπώλις*³⁸, *σταφιδοπώλις*³⁹, *ταριχοπράττισσα* ή *χορταρίνα*⁴⁰. Μπορούσε ακόμη να γίνει *βαλανεύτρια*, δηλαδή διευθύντρια γυναικείου λουτρού, ή *καμψαρία*, δηλαδή να φυλάει τα φορέματα των λουομένων. Τα επαγγέλματα αυτά θεωρούνταν πιο τιμητικά από το να γίνει *σκηνική*, δηλαδή ηθοποιός, *μιμάς* ή *όρχηστρίς* (χορεύτρια), γιατί το επάγγελμα αυτό στα βυζαντινά χρόνια ήταν σχεδόν συνώνυμο με το αρχαιότερο γυναικείο επάγγελμα⁴¹.

Από την εποχή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου η Πολιτεία αντιμετωπίζει νομοθετικά το επάγγελμα της ιέρειας της Αφροδίτης⁴². Ο Αναστάσιος ο Α' κατήγγησε τον ειδικό φόρο που πλήρωναν οι ιερόδουλες. Αυστηροί ήταν οι νόμοι κατά των *πορνοβοσκών*, δηλαδή των προαγωγών, και των *βίρα εις τά πορνεία είσαγόντων γυναικας*⁴³. Στο επάγγελμα αυτό κατέληγαν όχι μόνο νέες που είχαν αποπλανηθεί ή τις είχε αναγκάσει η ανέχεια, αλλά και νέες που τις πουλούσαν οι γονείς τους⁴⁴.

Εκτός από την αργυρώνητη δούλη, στο σπίτι υπηρετούσε η *μισθώτρια*

ή *μισθάρνισσα*⁴⁵, η *κοιτωνίτισσα*, η *βεστιαρία*, η *κουβικουλαρία*, δηλαδή η καμαριέρα ή θαλαμηπόλος. Τη φροντίδα των μαλλιών ανέθεταν *εις τάς κουρίδας* ή *κουρίσας*, δηλαδή στις κομμώτριες.

Απαγορεύεται στις γυναίκες να είναι *αργυροπράτισσα*⁴⁶, δηλαδή αργυραμοιβοί, χρηματιστές, ή να πωλούν χρυσά ή αργυρά είδη. Πολλές όμως εύπορες γυναίκες, προπάντων χήρες, που διατηρούσαν το δικαίωμα της κυριότητας και της διαχείρισης της οικογενειακής περιουσίας, μετείχαν στην οικονομική ζωή δανείζοντας χρήματα ή επενδύοντας σε εμπορικές επιχειρήσεις ή βιοτεχνίες. Η Ειρήνη Χούμνανα- Παλαιολογίνα, κόρη του Νικηφόρου Χούμνου, έμεινε χήρα από τα 16 της χρόνια με πλήρη κυριότητα και επικαρπία της μεγάλης της περιουσίας. Την περιουσία αυτή διαχειρίστηκε κατά τρόπο αξιοθαύμαστο⁴⁷. Μαρτυρίες υπάρχουν και για γυναίκες πλοιοκτήτριες, *ναυκληρίσας*· τη δραστηριότητα αυτή ανέπτυξε και η σύζυγος του Θεόφιλου, Θεοδώρα, χωρίς μάλιστα να το γνωρίζει ο αυτοκράτορας!⁴⁸

Η μόνη παραδεκτή απ' όλους οικονομική δραστηριότητα της γυναίκας ήταν να γνέθει και να υφαίνει κατασκευάζοντας τον αναγκαίο ρουχισμό του σπιτιού και της οικογένειας⁴⁹. Μόνον όμως σε περίπτωση μεγάλης ανέχειας κατασκεύαζε μάλλινα ή λινά για πώληση. Ο Ιωάννης ο Απόκαυκος⁵⁰ δικαίωσε τη γυναίκα που ζήτησε διαζύγιο, επειδή ο σύζυγός της δεν της παρείχε τα αναγκαία οικονομικά μέσα και την είχε αναγκάσει να κατασκευάζει ρούχα για άλλους. Ας θυμηθούμε και το δημοτικό τραγούδι *της νύφης πού κακοτύχησε*:

*Μά ήρθε ό καιρός ό δίσεχτος....κ' ή νύφη ξενοϋφαίνε*⁵¹.

Η δραστηριότητα της γυναίκας πρέπει να περιορίζεται στο σπίτι· *κάλιστον γάρ έργον γυνή οίκουρός*, όπως λέει ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς⁵². Στο σπίτι αναγνωρίζεται στη γυναίκα κάποια πρωτοβουλία, φτάνει να μην συγκατοικεί με την πεθερά της! Είναι υποχρεωμένη να περιποιείται τον σύζυγο, να ανατρέφει τα παιδιά, να μαγειρεύει τα πολύπλοκα ανατολίτικα φαγητά, να παρασκευάζει τρόφιμα και ρούχα και να φροντίζει για την καθαριότητα και την τάξη.

Η ενάρετη γυναίκα δε δείχνει το πρόσωπό της σε ξένους⁵³ (*τήν είχες δώδεκα χρονώ κ' ήλιος δέ σοϋ τήν είδε*⁵⁴)· δεν κυκλοφορεί *άναμαλλαρέα ή άσκέπαστη*, δηλαδή με ακάλυπτο το κεφάλι. Ο Αρέθας σχολιάζοντας το έργο του Λουκιανού *Συμπόσιον ή Λαπίθα* γράφει ότι *οί παλαιοί τάς γυναικάς επί μιάς τραπέζης τοίς άνδράσιν έκάθιζον....όπερ οϋ σεμνόν*⁵⁵. Το δικαίωμα της γυναίκας να χορεύει και να διασκεδάζει σε θρησκευτικές γιορτές και πανηγύρια περιόρισε ο κανόνας 62 της *έν Τρούλλω* Συνόδου, γιατί μπορούσε να προκαλέσει τους άνδρες⁵⁶. Κατ' εξαίρεσιν μετέχει σε πανηγυρισμούς για ευχάριστα γεγονότα *έν καιρῷ πανδήμου τέρψεως*, όταν λ.χ. γιορταζόταν κάποιος επινίκιος θρίαμβος⁵⁷.

Οι Βυζαντινές όμως, παρά τις απαγορεύσεις της κοινωνίας της εποχής τους, μετέχουν στην άμυνα της χώρας τους, όταν κινδύνευε από τους εχθρούς, βοηθώντας όχι μόνο με προσευχές⁵⁸. Δε δίσταζαν επίσης να ξεχυθούν στους δρόμους, για να υποστηρίξουν, ό,τι πίστευαν δίκαιο. Όταν λ.χ. το 726 ο Λέων ο Γ' ο Ίσαυρος διέταξε ν' αντικατασταθεί η εικόνα του Χριστού που βρισκόταν στη Χαλκή Πύλη με ένα σταυρό, γυναίκες, όχι μόνο λαϊκές αλλά και μοναχές, διαμαρτυρήθηκαν έντονα. Όταν πάλι το 1042 ο Μιχαήλ ο Καλαφάτης θέλησε ν' απομακρύνει από το θρόνο την αυτοκράτειρα Ζωή, οι Βυζαντινές απείλησαν να κάψουν το Παλάτι⁵⁹. Τον επόμενο αιώνα οι γυναίκες πήραν ενεργό μέρος στο θάνατο του Ανδρόνικου του Α' Κομνηνού, που περιγράφει παραστατικά ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης⁶⁰.

Προορισμός της γυναίκας και του άνδρα είναι η δημιουργία οικογένειας. Ο γάμος είναι *μέγα μυστήριον*⁶¹, αλλά πολύ σπάνια είναι αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής των υποψηφίων. Τον αποφάσιζαν οι γονείς, κυρίως ο πατέρας, με κοινωνικοοικονομικά κριτήρια. Κατά τη νομοθεσία των Ισαύρων δεν αρκεί μόνον η απόφαση του πατέρα, πρέπει να συγκατατεθεί και η μητέρα⁶². Πολλές φορές κατέφευγαν σε επαγγελματίες προξενήτρες, που λέγονταν *κουρκουσοῦρες*⁶³ και η αμοιβή τους έφτανε στο ένα εικοστό της προίκας ή της προγαμίας δωρεάς⁶⁴. Οι γονείς έσπευδαν να αρραβωνιάσουν τα παιδιά τους *προλαμβάνοντες τῆς νεαζούσης ἐπιθυμίας τὰ παγιδεύματα*⁶⁵.

Τα κορίτσια παντρεύονταν από τα δώδεκα ή τα δεκατρία χρόνια τους, όπως και στους Εβραίους⁶⁶ *ἢ τε θυγάτηρ αὐτῷ Ἰουστίνα ἐπὶ ὀκτωκαίδεκα ἔτη ἡθήσασα ἔτι ἀνυμέναιος ἦν*, γράφει ο Προκόπιος^{66α} για την κόρη του Γερμανού, ανεψιού του Ιουστινιανού. Πολλές φορές τα αρραβώνιαζαν πολύ πιο νωρίς. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός στα *Ἱερά Παράλληλα* γράφει ότι *παρθένων φθορά λέγεται καί ὅταν ἄωρος ἐκδοθῇ τῷ ἀνδρὶ καὶ παρὰ τῶν γονέων*⁶⁷. Παρ' ὅλ' αυτά γάμοι νεωτάτων πριγκιπισσών με ξένους άρχοντες οποιασδήποτε ηλικίας επισφραγίζουν συνθήκες ή συμμάχιες, όπως ο γάμος της κόρης του Ανδρόνικου του Β' σε ηλικία πέντε χρόνων με το σαραντάχρονο βασιλιά της Σερβίας⁶⁸ ή η *μιαρά μνηστεία* της κόρης Ιωάννου του ς', του Καντακουζηνού, με τον Σουλτάνο Ορχάν⁶⁹.

Οι άνθρωποι πρέπει να είναι μονόγαμοι, όπως τα τρυγόνια, λέει ο Μέγας Βασίλειος⁷⁰, για να μη *πατήρ διά δευτέρων γάμων τῶν προτέρων παίδων ἐπιλανθάνηται*⁷¹. Ο Ρωμανός ο Β' όμως, το Ι' αιώνα, δε δίστασε να κλείσει και τις πέντε κόρες του σε μοναστήρι, για να ευχαρίστησει τη μητριά τους, την ωραία Θεοφανώ. Σύμφωνα με τους Πατέρες, ο δεύτερος γάμος γίνεται *κατ' οἰκονομίαν*, ο τρίτος δε και ο τέταρτος *οὐκέτι γάμος ἀλλά πολυγαμία*⁷², που οι θείοι κανόνες *οὐκ ἀνέχονται*⁷³. *Ἡ πολυγαμία δέ ὑπεραισχρόν καὶ μιαιρόν*, γράφει ο Φώτιος⁷⁴. Παρ' ὅλ'

αυτά όμως ο δεύτερος και ο τρίτος γάμος δεν ήταν σπάνιοι στο Βυζάντιο. Γίνονταν όμως πιο εύκολα αποδεκτοί, όταν επρόκειτο για άτομα νέα και άτεκνα⁷⁵.

Το ανθρώπινο ζευγάρι, κατά την Εκκλησία, ήταν σωματικά και πνευματικά δεμένο για όλη του τη ζωή⁷⁶. Υποχρεωμένο *άρραγή φυλάξει τοῦ γάμου τὴν ζεύγλιν*, γράφει ο Θεοδώρητος Κύρου⁷⁷. Η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία μέχρι σήμερα επιτρέπει μόνο ακύρωση του γάμου ή νομικό χωρισμό χωρίς δικαίωμα δευτέρου γάμου.

Η Ανατολική Εκκλησία επέτρεπε τη διάλυση του γάμου μόνο για λόγους μοιχείας σύμφωνα με το Ευαγγέλιο⁷⁸. Η νομοθεσία όμως εκτός από τη μοιχεία⁷⁹ δέχεται ως λόγους διαζυγίου: το αμοιβαίο μίσος, που μπορεί να φθάσει σε απόπειρα δολοφονίας, την ανίατη αρρώστεια, σωματική, όπως η λέπρα, ή ψυχική, όπως κάθε είδους τρέλλα που διαρκεί πάνω από πέντε χρόνια⁸⁰, και τη συμμετοχή σε συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα⁸¹. Ιδιαίτερα η γυναίκα μπορεί να ζητήσει διαζύγιο, αν ο άνδρας της είναι: ανίκανος, ομοφυλόφιλος, μάγος, ιερόσυλος, τυμβωρύχος, ληστής, βάνουσος, αν μετά το γάμο άρχισε να ασκεί σιχαμερό επάγγελμα ή αν την κατηγορούσε για μοιχεία χωρίς να έχει αποδείξεις⁸². Ο άνδρας μπορούσε να χωρίσει τη γυναίκα του αν ήταν στείρα, αν γνώριζε για συνωμοσία και δεν του το είχε πει, αν λουζόταν ή έτρωγε με ξένους άνδρες, αν πήγε στο θέατρο ή στον Ιππόδρομο χωρίς τη συγκατάθεσή του ή αν έμενε σε ξένο σπίτι, έστω και μία νύχτα, εκτός από το σπίτι του πατέρα της, και αν βγήκε με ακάλυπτο πρόσωπο έξω⁸³.

Η διαζευγμένη, κατά την Εκκλησία, δεν είχε δικαίωμα να ξαναπαντρευτεί, εκτός αν ξαναπάρει τον πρώην σύζυγο· *μενέτω ἄγαμος ἢ τῷ ἀνδρὶ καταλαγῇτω*, λέει ο Θεοδώρητος Κύρου⁸⁴ κατά τη διδασκαλία του αποστόλου Παύλου⁸⁵. Όποια διαζευγμένη ξαναπαντρευτεί καλείται *μοιχεύτρια*. Αν όμως ο σύζυγος τη χώρισε χωρίς να φταίει, εκείνος έχει την αμαρτία, ό,τι και αν κάνει η γυναίκα του μετά το διαζύγιο!

Κατά τη νομοθεσία, ο σύζυγος δίνει *γράμμα διαζυγίου* ό,τι χώρισε τη γυναίκα του με τη θέλησή του και αυτή είναι ελεύθερη να ξαναπαντρευτεί. Η κοινή γνώμη όμως ήταν κατά του διαζυγίου. Το δεχόταν μόνο σαν αναγκαίο κακό. Η γυναίκα, κοινωνικά και οικονομικά εξαρτημένη, σπάνια είχε την πρωτοβουλία για τη διάλυση του γάμου, έστω κι αν ο άνδρας της της φερόταν βάνουσα ή είχε ερωμένες. *Ἡ δέ συνήθεια καὶ μοιχεύοντας ἄνδρας καὶ ἐν πορνείαις ὄντας κατέχεσθαι ὑπὸ τῶν γυναικῶν προστάσσει*, λέει ο Μέγας Βασίλειος⁸⁶. Έτσι είχε επικρατήσει από την αρχαιότητα η συνήθεια να αποδέχεται η γυναίκα τα παραστρατήματα του άνδρα. Το αντίθετο ήταν πολύ σπάνιο· *ὁ ἀνὴρ τὴν μιανθεΐσαν τῶν οἰκῶν αὐτοῦ ἀποπέμψει*⁸⁷.

Ο Δημήτριος Χωματιανός τον ΙΓ΄ αιώνα διαφωνεί με τη διαφορετική αντιμετώπιση της μοιχείας ανάλογα με το φύλο⁸⁸. Ο άνδρας που εγκατα-

λείπει τη γυναίκα του για μια άλλη είναι δυο φορές μοιχός, γιατί αναγκάζει και τη γυναίκα του να μοιχευθεί. Οι μοιχοί, κατά την Εκκλησία, αποκλείονταν για ένα χρονικό διάστημα από τη θεία Κοινωνία⁸⁹.

Η Πολιτεία τιμωρεί τη μοιχεία με θάνατο ή με αποκοπή της μύτης, όπως λέει η Νεαρά 32 του Λέοντος του Σοφού⁹⁰, ή και με αποκοπή του μαστού, ή, κατά τη νομοθεσία των Ομηριτών, αποκόπτεται *τό έργαλειον τοῦ σώματος, μεθ' οὗ τὴν ἀμαρτίαν εἰσπράττεται*, όπως λέει ο Γρηγόριος⁹¹. Μια όμως λεπτομέρεια: η γυναίκα εξακολουθεί να συζεί με τον *ρινότμητον* ή τον καθ' οιονδήποτε τρόπο ακρωτηριασμένο σύζυγο, εάν βέβαια το θέλει: ο άνδρας όμως πολύ σπάνια εξακολουθεί να συζεί με την ακρωτηριασμένη σύζυγο⁹². Έτσι η κοφομύτα μοιχαλίδα αναγκάζοταν να κλειστεί σε μοναστήρι.

Κάθε παραστράτημα της γυναίκας αντιμετώπιζε τη δημόσια αποδοκιμασία, όπως λ.χ. την ατιμωτική περιφορά της μοιχαλίδας πάνω σε γαίδαρο⁹³, ενώ ο σύζυγος διαπράττει έγκλημα, κατά την κοινωνία, μόνο όταν ξελογιάζει τη γυναίκα, την κόρη ή τη μνηστή του άλλου, γιατί τότε βλάπτει τον άλλο πολίτη. Όμως μπορεί να έχει σχέσεις με μια ελεύθερη γυναίκα, παρά τα κηρύγματα της Εκκλησίας ότι *ὑπὲρ πᾶσαν ἀμαρτίαν ἡ τῆς μοιχείας ἀσέβεια Θεῷ ἐστύγηται*⁹⁴.

Εκκλησία και Πολιτεία απαγορεύουν τη βία στην οικογένεια: *ἀνδρί οὐκ ἐπιτρέπομεν τύπειν τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα*⁹⁵. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος λέει ότι όποιοι δέρνει τη γυναίκα του είναι σαν να δέρνει τους γονεῖς του⁹⁶. Ο Νόμος επιβάλλει πρόστιμα και μαστιγώσεις για όσους κακομεταχειρίζονται τις γυναίκες τους⁹⁷. Η σύζυγος όμως *καί τυπτομένη πρέπει ὑπομένειν ἢ διαζευχθῆναι*, κατά το Μέγα Βασίλειο⁹⁸, γιατί, αν διαζευχθεί τον άνδρα της και αυτός συγκατοικήσει με άλλη, έχει η σύζυγος την αμαρτία. Κατά το εθμικό δίκαιο οι άνδρες είχαν το δικαίωμα να δέρνουν τις γυναίκες τους: φτάνει να μην τις σκοτώσουν. Ότι ο ξυλοδαρμός ήταν κάτι συνηθισμένο, μαρτυρούν και τα γαμήλια συμβόλαια, όπου ο μέλλων σύζυγος υπόσχεται να μην φτάνει μέχρι το ξύλο⁹⁹.

Η γυναίκα παίρνει το μεριδίό της από την πατρική περιουσία ως προίκα. Η προίκα μαζί με την προγαμιαία δωρεά, που δίνει η οικογένεια του γαμπρού, αποτελεί τη βάση της οικογενειακής περιουσίας. Και αν ακόμη δοθεί διαζύγιο λόγω μοιχείας της συζύγου που διαπιστώθηκε με μάρτυρα, ο σύζυγος επιστρέφει την προίκα. Αυτό συνηθιζόταν, γιατί πολλές φορές οι σύζυγοι έφερναν ψευδομάρτυρα που διαβεβαίωνε ότι η ανεπιθύμητη σύζυγος είναι μοιχαλίδα και με αυτόν τον τρόπο κατόρθωναν να την χωρίσουν. Σκεφθείτε, όταν η σύζυγος είχε και μεγάλη περιουσία!

Ο σύζυγος δεν μπορεί να πουλήσει την προίκα της συζύγου και, αν η σύζυγος πεθάνει, πηγαίνει στα παιδιά. Αν η σύζυγος είναι άτεκνος, έχουν δικαιώματα οι γονεῖς και τα αδέρφια της.

Το παιδί έχει το οικογενειακό όνομα του πατέρα. Σε περίπτωση όμως

που η μητέρα ανήκε σε επιφανή οικογένεια, έπαιρνε και τα δύο ονόματα: *Κομνηνός-Δούκας* ή *Κομνηνοδούκας*, Χούμνανα-Παλαιολογίνα. Ο γνωστός μαθητής του Γρηγορίου Παλαμά, *Νικόλαος Χαμαετός*, πήρε το επώνυμο της μητέρας του, *Καβάσιλας*.

Η κηδεμονία του παιδιού της άγαμης μητέρας δίνεται στην ίδια¹⁰⁰. Σύμφωνα με απόφαση του Δημητρίου Χωματιανού *ὁ μὲν ἐξ ἐννόμου γάμου ἔπεται τῷ πατρὶ, ὁ δὲ πορνογέννητος τῇ μητρὶ*¹⁰¹. Πορνεία είναι κατά τους Βυζαντινούς κάθε σχέση, εφόσον δεν έχει προηγηθεί γάμος. Και η ανύπαντρη γυναίκα έχει δικαίωμα να υιοθετήσει παιδιά, σύμφωνα με την 27η Νεαρά του Λέοντος του Σοφού¹⁰². Στο σημείο αυτό, όπως και σε μερικά άλλα¹⁰³, η νομοθεσία των Βυζαντινών είναι πιο προηγμένη από τη σύγχρονη!

Η σχέση λοιπόν των φύλων στη χριστιανική, βυζαντινή, κοινωνία είναι σχέση αυστηρᾶς υποταγῆς της γυναίκας στον άνδρα, όπως ορίζει η Παλαιά Διαθήκη: *καὶ πρὸς τὸν ἄνδρα σου ἡ ἀποστροφή σου καὶ αὐτός σου κυριεύσει*¹⁰⁴. Υπάρχει για να εκπληρώνει τις επιθυμίες των αρρένων μελών της οικογένειας, για να κάνει τη ζωή τους πιο εύκολη. Σέβεται και υπακούει. Είναι η βοηθός του άνδρα, η μητέρα των παιδιών του και, στην καλύτερη περίπτωση, η φίλη και η σύμβουλός του.

Αρχόντισσα και φτωχή πολίτις στη μεσαιωνική κοινωνία δε διαφέρουν ουσιαστικά ως προς τον τρόπο ζωής. Η ζωή της μιας σφραγίζεται από το σωματικό κάματο, ενώ της άλλης κυλά στη μονοτονία και την πλήξη. Και οι δύο είναι άτομα εξαρτημένα, χωρίς δυνατότητα να αναπτύξουν τις ικανότητες και δεξιότητές τους. Ανθούν οι αρετές των καταπιεσμένων ατόμων: πονηριά, διπλωματία, ανειλικρίνεια, υποκρισία, που διακρίνουν τη γυναίκα σ' όλο το Μεσαίωνα σ' Ανατολή και Δύση. Ο Pivot de Paris το ΙΔ΄ αιώνα λέει ότι η γυναίκα πρέπει να μιμείται τη συμπεριφορά του σκύλου στον αφέντη του, γιατί έτσι θα αρέσει στον άνδρα¹⁰⁵.

Η γυναίκα στη χριστιανική, μεσαιωνική, κοινωνία είναι αγαθό που ανήκει στον αφέντη της, όπως και σε όλες τις πατριαρχικές κοινωνίες. Παρ' όλ' αυτά η Βυζαντινή δε γράφει το επώνυμό της στη γενική πτώση. Είναι Κομνηνή και όχι Κομνηνού, Παλαιολογίνα, Δούκαινα, Χούμνανα, Ραούλαινα, Κατακουζηνή, Γουδελίνα. Πρέπει γενικά ν' αναγνωρίσουμε, ότι ο ρόλος της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία ήταν σημαντικότερος, απ' όσο στις άλλες κοινωνίες του Μεσαίωνα.

Θα είχαμε πληρέστερη εικόνα της θέσης της γυναίκας, αν οι γυναίκες συγγραφείς δεν ήταν τόσο λίγες. Όλα όμως όσα ακούσαμε, δε μας ξενίζουν. Πολλά απ' αυτά τα ζήσαμε και μερικά τα ζούμε. Και είναι από τα πολλά στοιχεία, που γεφυρώνουν το Βυζάντιο με το Νέο Ελληνισμό.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Gal. 3, 28.
2. M. Rowling, *Everyday Life in Medieval Times*, ελλ. μτφ. Ελ. Αγγέλου, *Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1988 - Θ. Καρζή, *Η γυναίκα στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1989.
3. J. Beaucamp, «La situation juridique de la femme à Byzance», *CAHIERS DE CIVILISATION MEDIEVALE* 20 (1977) 145-176. - Ο αυτός, *Le status de la femme à Byzance* (4⁹ - 7⁹s.). *I Le droit Impérial*, Paris 1990. - Α. Λαίου, «The Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 31/1 (1981) 233-260. - Η αυτή, «Addendum to the Report on the Role of Women in Byzantine Society», *JÖB* 32/1 (1982) 198-203.
4. P. Noailles - A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944, ap. 30, 31.
5. PG 36, 289 A.
6. *Παιδαγωγός* Α' 4, 10, 3 *Sources Chrétiennes* (=SC) 70, 128. Πβ. Μ. Βασίλειος, *Γενέσεως* Α' SC 160, 213-215. - Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγοι* 37, 6 - Ιω. Απόκαυκος (Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Συνοδικά Γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου*, ΒΥΖΑΝΤΙΣ I (1909) 14): *Φωνή δέ αὕτη ἡ ἀνθρωπος... τῆς ὅλης φύσεώς ἐστί περιληπτική καί τοῦ ἀρρενος ἐντέυθεν δηλωτική καί τοῦ θήλεος*.
7. PG 33, 1566 C- Προκόπιος, *Ἀνέκδοτα* 1, 20' 9 (Hauriy).
8. Κύριλλος Ἱεροσ. PG 33, 480 C: *ὁμοῖαι πάσαι αἱ ψυχαί εἰσιν ἀνδρῶν τε καί γυναικῶν*.
9. Κλήμης Ἀλεξ., *Παιδαγωγός* Α' 4, 10, 1' SC 70, 128: *τήν αὐτήν ἀρετήν ἀνδρός καί γυναικός εἶναι νενοηκότες*.
10. *Εἰς τήν μάρτυρα Ἰουλίτταν*, PG 31, 241 A.
11. Α. Βασιλικοπούλου, «Μοναχισμός: Η απόλυτη ισοτέλεια των φύλων», *ΠΑΡΟΥΣΙΑ* 3' (1988) 467-479. Πβ. «Les Femmes et le Monachisme Byzantin», *ACTES DU SYMPOSIUM D'ATHENES*, 28-29 Mars 1988 (ed. J.Y. Perreault) Athènes 1991.
12. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (Δ' & Ε' αι.) στις ανατολικές επαρχίες του Ρωμαϊκού κράτους οι γυναίκες είχαν το δικαίωμα της διακονίας. Βλ. Justiniani Novellae (=JN) I, 53 (Zachariae von Lingenthal): *ὅσα γε μὴν ἐπὶ τῶν εὐλαβεστάτων κληρικῶν ἡμῖν εἴρηται, ταῦτα καί ἐπὶ τῶν θεοφιλεστάτων διακονισσῶν πράττεσθαι βουλόμεθα*. Το δικαίωμα τούτο ἀφῆρεσε ο ἰα' κανόνας της *ἐν Λαοδικείᾳ* Συνόδου. Βλ. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων*, III, 181.
13. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, 5, 65.
14. Α. Λαίου, «The Role of Women...», σ. 255, Πλν. III.
15. *Τυπικόν τῆς μονῆς τῆς Βεθαίας* 'Ελπίδος (Delehaye) σ. 98, § 148 - Α. Γερομίχαλος, «Ο μοναχικός βίος. Ιστορικὴ αὐτοῦ ἐξέλιξις», *ΕΕΘΣΠΘ* 5 (1960) 4.
16. J. Dargouzes, Georges et Demétrius Tornikés, *Lettres et Discours*, Paris 1970, 229-230.
17. Στίχ. 86 (Trap).
18. S.G. Mercati, *BZ* 44 (1951) 419.
19. *Βραχεία Χρονικά* 8, 38 (Schreiner): *καί ἐξεληθόντες ἀπήραν τὰ κάστηρ τῆς Μακεδονίας ὅλα πάρεξ Διδυμοτείχου, ὅτι αὐτό ἐφύλασσεεν ἡ σύνευνος τοῦ Καντακουζηνοῦ*.
20. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ βασιλείου τάξεως*, 9 καὶ 41' I 61 (Belles Lettres).
21. Αὐτόθι, 59' II 64-65.
22. Παλατινὴ Ἀνθολογία (AG) VII 593: *τάν πολυκυδίστου μνάμονα θεσμοσύνας Εὐγενίαν*.
23. Αὐτόθι, VII 596.
24. Πρόχειρον 40, 64: *αἱ γυναῖκες...οὐ δικάζουσιν...οὐ συνηγοροῦσιν* (JGr. 7, 322).
25. Nov. 48: *ὅτι γυναικὶ ἀκοσμίαν φέρει ἡ ἀφειδῶς πρὸς τὰς ἀρρένων ὄψεις ἀπάντη-*

σις... πῶς οὖν ἐπέτρεψαν εἰς μαρτυρίαν παραλαμβάνεσθαι; Με τη διάταξη αὐτῇ ο Ἰωάννης ἀπαγορεύει στις γυναῖκες, ὅτι ἐπέτρεψε ο Ἰουστινιανός, ἐφόσον ο νόμος δὲν κατόρθωνε να υπερνικήσει το ἐθνικὸ δίκαιο. Βλ. H-G Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, ἐλλ. μτφ. Δ. Κούρτοβικ, Ἡ Βυζαντινὴ Χιλιετία, Αθήνα 1990, 61.

26. Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλῆς, II, 468: *ὑπὲρ μόνων ἑαυτὸν συνηγοροῦσι γυνή καὶ τὸ φλόξ!*

27. P. Gautier, «Le typikon du Christ Sauveur Pantokrator», REB 32 (1974) 13, 85, 101 - Α. Λαῖου, «The Role of Women...», 245 καὶ υπ. 62.

28. M. Rowling, *Everyday Life in Medieval Times...*, 93-94.

29. E. Catafygiotou - Topping, «Women Hymnographers in Byzantium» ΔΙΠΤΥΧΑ 3 (1982-1983) 98-111.

30. Ο Ibn Battuta (*Travels in Asia and Africa 1325-1354*, μτφ. H.A.R. Gibbs, London 1929, 160) γράφει ὅτι ὄχι μόνον ἡ πλειοψηφία των μικροπωλητῶν, ἀλλὰ καὶ των τεχνιτῶν ἦταν γυναῖκες.

31. Ιω. Χρυσόστομος, PG 47, 520 - Συντίπας 17-18. - Αλλὰ καὶ *μαγκίπισσα*, δηλ. φουρνάρισσα. Βλ. Πτωχοπρόδρομος IV 100, 105 (Hesseling - Pernot).

32. Γενέσιος 3, 4: 39, 4-5 (CFHB). — Πουλολόγος, 284, 306 (Τσαβαρή).

33. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινὴν βίος καὶ πολιτισμός*, BII, Ἐν Αθήναις 1948, 131-133, 145.

34. M. Rowling, *Everyday Life...*, 103.

35. Πουλολόγος, 419.

36. Θ. Πρόδρομος, *Στίχοι σχετλιαστικοὶ εἰς τὴν Πρόνοιαν*, (PG 133, 1335) στίχ. 65.

37. Νικήτας Χωνιάτης, Χρονικὴ Διήγησις, 584, 27 (CB): *καὶ ἐπῴλει ὥσπερ τὰς ὁπώρας ἡ παρικοπώλισσα*.

38. Θ. Πρόδρομος, *Στίχοι σχετλιαστικοί...*, στίχ. 64.

39. Χριστόφορος Μυτιληναῖος, *Εἰς στρατηγὸν Κατακαλῶν* (ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΗΝΗΜΩΝ, 16, 55).

40. Πτωχοπρόδρομος I, 109.

41. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινὴν βίος...*, 121, 128-130.

42. Cod. Theod. 15, 7, 4 (Mommsen - Meyer).

43. Cod. Just. 11, 16, 41, 7 - Μαλάλας 440 (CB).

44. Nov. 14 (JN I, 230-234): *Περὶ τοῦ μὴ εἶναι πορνοβοσκούς ἐν μηδενὶ τόπῳ τῆς Ῥωμαίων πολιτείας* - Μαλάλας 441, 1-2.

45. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινὴν βίος...*, 206. - Πτωχοπρόδρομος I, 144.

46. Πανδέκται 2, 13, 12 (Mommsen) - Βασιλικά 7, 18, 12 (Scheltema, Holwerda, Van der Val) - Λέοντος Σοφού, *Τὸ Ἐπαρχικόν βιβλίον*, 2 § 4: 86 (Koder).

47. Α. Λαῖου, «The Role of Women...», 242-243.

48. Συνεχ. Θεοφάνη III 4: 88-89 (CB): *ἡ Ἀγούστα καὶ συμβίος ναύκληρὸν με εἰργάσατο* ἀνεφώνησε ο Θεόφιλος *μετὰ πικρίας ψυχῆς*, ὅταν πληροφορήθηκε τὴν εφοπλιστικὴ καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῆς συζύγου! - Πβ. Ιω. Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, 51, 46-66 (CFHB).

49. Γ. Τορνίκης, *Ἐγκώμιον εἰς Ἄνναν Κομνηνὴν*, 229 (Darrouzès): *γυναῖκα τὴν φύσιν τοῦ ἀπαλοῦ τούτου φύλου καὶ μαλακοῦ καὶ μόνον σοφοῦ πρὸς ἰστουρίαν καὶ ἡλακτὴν καὶ ἄτρακτον*. - Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινὴν βίος...*, 112-116, 202-204. - Α. Λαῖου, «The Role of Women...», 243-245.

50. Σ. Πετρίδης, «Ἰωάννης Ἀποκαυκος. Γράμματα καὶ ἄλλα ἀνέκδοτα χειρόγραφα» IRAIK 14 (1909) 29.

51. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαὶ ἀπὸ τα τραγούδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, Ἐν Αθήναις 1932, 122.

52. *Παιδαγωγὸς* Γ' 11, 67, 2: SC 158, 134: *κατὰ τοῦ διδασκαλοῦ τοῦ Ἀποστόλου των ἐθνῶν* (Tit. 2, 4-5).

53. Λειμωνάριο 78, PG 87/3, 2933 D- Αγαθίας VI 253. - Δούκας 39· 291 έ. (CB): *παρθένους, ἃς οὐχ ἑώρα ἥλιος, παρθένους ἃς ὁ γεννήσας μόλις ἐβλεπεν.*
54. Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί...*, 140.
55. Rabe 39, 16.
56. Ράλλης - Ποτλής, II, 448-452.
57. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος...*, 173.
58. Προκόπιος, 'Υπέρ τῶν πολέμων II 27, 35· 280-281 (Haury) - Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος...*, 213-214.
59. Μ. Ψελλός, *Χρονογραφία* 5, 26· 216 (Criscuolo-Impellizzeri).
60. Ν. Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις* 349-350 (CFHB).
61. Eph. 5, 32.
62. Το δικαίωμα της μητέρας *ὥστε ἀκωλύτως ἐπιτροπεύειν... τῶν παίδων* (JN 116) κατάρχει ο Λέων ο ς' (Nov. 25) *ὡς μόνῳ ἄρρενι προσώπῳ ὑπεξουσίσιος χρηματίζει ὁ παῖς* και (Nov. 27) *οὐ δύναται τό θήλυ πρόσωπον ὑπεξουσίους ἔχειν τοὺς παῖδας.*
63. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, ρλβ'· *γυναῖκας, αἱ εἰς τό προξενεῖν πείραν ἔχουσιν, ἃς κουρκουσοῦρας καλοῦσι.*
64. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος...*, 185.
65. Ψ. Κλήμης Αλεξ., PG 2, 41A.
66. Η 47η Νεαρά του Λέοντος του Σοφού επιτρέπει το γάμο από τα 13 χρόνια. Τα 14 ίσχυαν ως ηλικία γάμου για τις νέες μέχρι πρόσφατα. Το νέο οικογενειακό δίκαιο επιτρέπει το γάμο από τα 18 χρόνια και στα δύο φύλα.
- 66a. 'Ανέκδοτα 5, 8· 32.
67. PG 95, 1148.
68. Γρηγοράς 243, 273, 278, 293, 318. - Καντακουζηνός I 36-37.
69. Δούκας 9· 34, 19 (CB).
70. *Εἰς τήν ἐξαήμερον Θ'*· SC 29, 458.
71. Αυτόθι· 498.
72. Μ. Βασίλειος, PG 32, 673 A.
73. Γρηγόριος, PG 86/1, 608B: *οἱ γάρ θεῖοι κανόνες τρίτῳ ἀνδρὶ ζευχθῆναι οὐκ ἀνέχονται.*
74. *Επιστολαί* 242 (Laourdas - Westerink).
75. Α. Λαῖου, «*The Role of Women...*», 236.
76. Mat. 19, 6-7: *οὐκέτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία· οὗς οὖν ὁ Θεός συνέζευξεν, ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω* - Mar. 10, 8-9.
77. PG 82, 276 C - Αστέριος Αμασειάς, PG 40, 228.
78. Mat. 5, 32-35: *πᾶς ὁ ἀπολύων τήν γυναῖκα αὐτοῦ παρεκτός λόγου πορνείας, ποιεῖ αὐτήν μοιχευθῆναι* - Mar. 10, 11-12. - Αστέριος Αμασειάς, PG 40, 228D: *ὅτι γάμος θανάτῳ μόνον καὶ μοιχεία διακόπτεται.*
79. Βασιλικά IV JGr. E 142.
80. Λέοντος Σοφού, Nov. 112. Για τον άνδρα όμως αρκούσαν τρία χρόνια ψυχικής νόσου, για να χωρίσει τη γυναίκα του· Nov. 111: *μέχρι τρίτου ἔτους διαμένειν τόν γάμον ἄλυτον.*
81. Nov. 117 η' (JN, II, 216-218).
82. Αυτόθι, θ' & ιβ' (JN II, 218-220).
83. Αυτόθι, JN II, 216-218.
84. PG 82, 276 B.
85. I Cor. 7, 11.
86. PG 32, 677 B.
87. PG 32, 721 B: *ἐνῶ ἡ ... γυνή ἀπό πορνείας ἐπανιόντα τόν ἄνδρα αὐτῆς παραδέξεται.*

88. ΙΓ' 440: όπως και ο Θεολόγος Γρηγόριος (PG 36, 289) ο Χρυσόστομος (PG 51, 214), ο Αμασειας Αστέριος (PG 40, 237) κ.ά. Βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος...*, 198.
89. Μ. Βασίλειος, *Επιστολαί* 217, 58 (Κανών 58ος): *ὁ μοιχεύσας ἐν ἑᾷ ἑτεσιν ἀκοινώνητος ἔσται τῶν ἁγιασμάτων* (PG 32, 797 B).
90. Nov. 32. Ο σύζυγος κρατεί ως αποζημίωση και την προίκα της μοιχαλίδας!
91. PG 86/1, 585 B 7-9.
92. Αυτόθι: *ἀντί τοῦ μαστοῦ τό ὥτιον τεμνέσθω, εἴπερ ἀρεστόν ἐστί τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς συνοικεῖν μετ' αὐτῆς*. Το έθος όμως ήταν σύμφωνο με τα λόγια του προφήτη Ιερεμία (γ' 10): *ἐάν γένηται γυνή ἀνδρὶ ἑτέρῳ, οὐκ ἐπιστρέψει πρὸς τόν ἀνδρα αὐτῆς*.
93. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος...*, 197.
94. ΨΚλήμης Ρώμης, PG 2, 153 C.
95. Γρηγόριος, PG 86/1, 593 C, 24.
96. Ιω. Χρυσόστομος, PG 61, 222.
97. Nov. 117 (δ' (JN II, 224) ορίζει δε ότι ο σύζυγος που *τήν ἰδίαν γαμετήν μάστιξιν ἢ ξύλοις τυπτήσῃ...διδόναι περιουσίας...ὅσον τό τρίτον τῆς πρό γάμου δωρεᾶς*.
98. PG 32, 677C: και πιο κάτω: *ὁ δὲ καταληφθεὶς συγγνωστός ἐστί, καί ἡ συνοικοῦσα τῷ τοιούτῳ οὐ κατακρίνεται*.
99. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών βίος...*, 195. - Α. Λαΐου, «The Role of Women...», 240. - Τα ίδια, αν όχι χειρότερα, συνέβαιναν στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες: Βλ. Μ. Rowling, *Everyday Life...*, 81. - Το αντίθετο, δηλ. κακοποίηση του συζύγου από τη σύζυγο (Πτωχοπρόδρομος IV), ήταν πολύ πιο σπάνιο.
100. Βασιλικά 4β 16.
101. Πβ. Μ. Ψελλός, *Σύνοψις ἐπίτομος νομικῶν κεφαλαίων* 159, στίχ. 13-14: *οἱ μὲν τεχθέντες νόμιμοι ἐπονται τοῖς πατράσιν οἱ φύντες δ' ἐκ πορνείας ἐπονται ταῖς μητράσιν*.
102. P. Noailles - A. Dain, σ. 96.
103. Η ορφανή λχ. νέα έχει τη δυνατότητα να διαχειρίζεται την περιουσία που κληρονόμησε από τα 18 χρόνια, ενώ ο νέος πρέπει να γίνει 20! (Nov. 28).
104. Gen. 3, 16. - Πβ. I. Cor. 11, 9: *καί γάρ οὐκ ἐκτίσθη ἀνὴρ διὰ τήν γυναῖκα, ἀλλά γυνή διὰ τόν ἄνδρα*. - Eph, 5, 22-23: *αἱ γυναῖκες τοῖς ἰδίοις ἀνδράσιν ὑποτάσσεσθε ὡς τῷ Κυρίῳ ὅτι ὁ ἀνὴρ ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τῆς γυναικὸς* - Tit. 2, 5.
105. Μ. Rowling, *Everyday Life...*, 80-81.